

РЕЦЕНЗІЇ

Domanska L.
Kavkasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju poznomezolitycznych spoleczen'stw Nizu strefy pogranicza Europy wschodniej i srodkowej.— Poznan, 1990.— 30 rus.— 1 foto.

Приводом до написання праці, що рецензується, були розкопки, проведені Л. Доманською на пізньомезолітичному поселенні Денби (п. 29) Вроцлавського воєводства в Польщі. Судячи з опису їх результатів, тут виявлено культурний шар досить доброї збереженості; відзначено рештки кількох наземних жител прямокутної форми і зібрано більше 4000 крем'яних виробів та близько трьох тисяч кісток тварин. Для датування цього поселення одержано кілька радіокарбонних визначень. Крем'яний комплекс в цілому, очевидно, гомогенний і його культурно-хронологічна інтерпретація не викликає якихось ускладнень. За наявністю серед знярядь праці косих вістер яніславицького типу, виготовлених в мікрорізцевої техніці самих цих мікрорізців, а також трикутників, в тому числі високих яніславицьких і трапецій поселення впевнено може бути віднесене до так званої яніславицької (за С. Козловським) культури, чи до вісянського циклу, за Г. Вендковською. Датується воно пізнім мезолітом (VI тис. до н. е.). Такому визначенню культурної приналежності пам'ятки не суперечить і досить високий тут рівень пластинчастої техніки в обробці кременю і одноплощадочних нуклеусів.

Публікація матеріалів цих розкопок, про які було вже відомо з інших робіт, є, однак, не основним завданням монографії. Відштовхуючись від цього комплексу і враховуючи об'єкти яніславицької культури Польщі, а також споріднених з нею культур України епохи мезоліту, автор піднімає кілька важливих питань історичного розвитку населення Польщі при переході від мезоліту до неоліту. Серед них проблеми формування яніславицької культури та поширення на території Північної Польщі і Низу Європейського взагалі відтворюючих форм господарства, зокрема скотарства.

У плані постановки цих проблем та їх вирішення ми і розглянемо саму роботу, яка складається з вступу та трьох основних частин.

У першій із них — Кавказько-північнопонтійський шлях передачі в Європу відтворюючих форм господарства — подається огляд культур епохи раннього і середнього голоцену Близького Сходу і Кавказу. Тут ставиться питання про Кавказ як ранній аграрний центр та складення кримсько-північнопонтійських мезолітичних (протонезолітичних за Л. Доманською) культур. Окремий розділ роботи присвячений південним імпульсам в процесі становлення культур лісостепу України і Польщі. Основним об'єктом у даному випадку є яніславицька культура, яку автор розглядає разом з дніпро-прип'ятською чи рудостровською культурою України як суцільне культурноісторичне явище, одну культуру.

В другій частині роботи йдеться в основному про результати розкопок поселень Денби, а в третій ставиться питання про кавказько-надчорноморський етап неолітизації Низу Європейського на прикордонні Східної Середньої Європи.

У вирішенні проблеми походження яніславицької і споріднених з нею культур Литви (Максимоніс) і України — дніпро-прип'ятської, що їх дослідники зараховують до одного кола (Л. В. Кольцов, Л. Л. Залізник та ін.), Л. Доманська звертає увагу, перш за все, на мезолітичні пам'ятки Північного Причорномор'я, Криму і Кавказу. У зв'язку з цим вона подає загальний опис матеріалів кримської (Шан-Коба, Мурзак-Коба), гребениківської, кукрецької і донецької культур та деяких основних стоянок Північного Кавказу (Чох, Сосрука). На жаль, цей опис надто загальний і в ньому зовсім не окреслені важливі відмінності між окремими описаними культурами, що, як відомо, дуже різняться між собою. В один ряд тут поставлено зовсім різні, як за складом знахідок, так і генетично, культури, як, наприклад, гребениківська і кукрецька, остання і Сосрука (с. 16) тощо.

* У роботі із розгляду пам'яток, для яких властиві яніславицькі риси культури, чомусь випали матеріали Білорусії, зокрема такі, як Красновка (п. 1Б) на Правобережжі Дніпра (Ксендзов, 1986)

Постановці проблеми походження культур яніславицької спільності заважає і той факт, що автором до її вирішення залучені далеко не всі відомі на півдні України культурні спільності. В роботі, зокрема, зовсім не йдеться про пам'ятки осокорівсько-рогалицького, моспинського і неаситицького типів, що ми їх тепер розглядаємо, як одну рогалицьку культуру.

Щоб повніше собі уявити роль мезолітичних пам'яток степової України і Криму в генезі культур Лисостепу і Полісся, а в тому числі і культур яніславицької спільності, розглянемо сучасний стан структури культур Кримсько-Північнопонтійського району. Тут у ранньому і пізньому мезоліті виділяються три окремі спільності, в тому числі кримсько-білоріська, рогалик-гребениківська і кукрецька. Культурі першої (кримська, тип Білорісся) і другої (рогалицька, гребениківська) розвивались протягом всієї мезолітичної епохи (VIII – VI тис. до н. е.), а третьої (культура Кукрек) — відносяться лише до пізнього мезоліту. Коротко розглянемо основні риси кожної з цих спільностей, головним чином виробу, що є найбільш діагностичними у визначенні культур мікролітичних знарядь, предметів озброєння тощо.

Домінуючими формами мікролітів у культурах кримсько-білоріської спільності були сегменти і трапеції. У ранньому мезоліті (Шан-Коба) переважали перші, а в пізньому (Мурзак-Коба) — другі. Як для сегментів, так і трапецій цього регіону культур часто властива ретуш (яка заходить на спинку виробу), не властива для інших культур. Є тут також і тупоспинні гравепоподібні вістря (тилчаки), особливо добре представлені в Білоріссі.

Культури рогалик-гребениківської спільності, що розміщені в цілому північніше кримсько-білоріських, характеризуються рішучим переважанням серед мікролітів трапецій видовжених чи середньовисоких пропорцій; сегменти тут практично невідомі.

Серед мезолітичних пам'яток степової України особливе місце займає культура Кукрек, для якої геометричні мікроліти не властиві зовсім, а, крім того, тут присутні специфічно кукрецькі знаряддя типу пластин-вкладишів з ретушшю по черевцю, різці на уламках кременю, звичайно, багатофасетичні, скребки високої форми, тупоспинні пластинки абузівського типу тощо, які в інших культурах невідомі.

Автор монографії, що рецензується, очевидно, має певну рацію, коли в пошуках генетичних коренів для культур Яніславицького кола, звертає увагу на Кримсько-Північнопонтійський регіон. Дійсно, тут, як і в культурах яніславицького типу, панує пластинчаста техніка обробки кременю і одноплощадочні нуклеуси. Мабуть, звідси (по Дніпру) міг поширитись на північ до Полісся і тип середньовисокої простої симетричної трапеції, що є характерним, як ми бачили вище (Денби), і для Яніславиць.

Отже, думку, що проникнення на північ України і в Польщу впливів з надчорноморського регіону, які мали відіграти певну роль в складенні культур Яніславицького кола, слід вважати цілком припустимою. Про участь «польсько-українських елементів» у складенні яніславицької культури Польщі дослідники писали, до речі, уже й раніше (С. Козловський). Виходячи, однак, із сказаного вище про три окремі спільності в мезоліті Кримсько-Надпонтійського регіону, ми можемо уточнити і конкретизувати вирішення деяких питань в цій проблемі.

В цьому відношенні, зокрема, слід підкреслити, що на півдні України культури Яніславицького кола певні аналогії мають лише серед матеріалів рогалик-гребениківської спільності. На це вказує наявність в обох випадках високорозвиненої пластинчастої техніки, одноплощадочних нуклеусів і середнь-високих симетричних трапецій. Значно менше, однак, є спільного в кремені Яніславиць і культур кримсько-білоріської спільності, де важливу роль відіграють такі типи знарядь, як сегменти, трапеції з ретушшю по спинці, пластини-анкоші та ін., що в культурах Яніславицького кола не зустрічаються зовсім. Те ж можна сказати і про культуру Кукрек, що, як ми бачили вище, характеризується цілим рядом виробів з кременю специфічно кукрецьких, що в інших культурах, як і в яніславицькій, не зустрічаються.

Варто також зауважити, що кукрецька культура, як, до речі, і гребениківська, відносяться до пізнього мезоліту і, очевидно, розвивалась паралельно з культурами Яніславицького кола, а тому генетичною підосновою останньої вони бути не можуть. Таким чином, якщо говорити про якісь «імпульси» в генезі культур Яніславицького кола з боку рогалицько-гребениківської спільності степової України, то треба мати на увазі лише ранньомезолітичні стоянки осокорівсько-рогалицького типу, які в цілому передували культурам Яніславицького кола.

Говорячи про певну роль степових культур України в складі крем'яних виробів яніславицької, дніпро-прип'ятської, донецької культур і пам'яток типу Максимонь в Литві і Красна в Білорусії, необхідно все ж підкреслити, що вони всі разом становлять своєрідне явище в Європі. Про це говорить наявність тут косих вістер яніславицького і донецького типів, виготовлених в мікрорізцевій техніці, самих цих мікрорізців, високих трикутників тощо. Тому, очевидно, слід погодитись з думкою Л. Доманської, яка виділяє їх в окремий «яніславицько-рудоостровський» феномен (с. 45).

З проблемою культурно-генетичних зв'язків яніславицької культури і культур Півдня України Л. Доманська пов'язує також поширення тут ще одного типу крем'яних виробів, який вона називає «вкладишами денбського типу» (рис. 4, 22). Як вірно пояснює сам автор рецензованої праці, ці «вкладиші» є не що інше, як відходи при виготовленні різців, здебільшого бокового типу, на пластинах. Вони виникають тоді, коли сила удару по кулу пластини при виготовленні різця чомусь поширюється не на відділення від заготовки різцевого сколу, а в бік самої заготовки. В результаті цього пластинка косо розколюється на дві частини. Верхня з них є, по суті, браком при виготовленні різців, і кваліфікується як «вкладиш денбського типу». Отже, ці вкладиші виникали скрізь там, де виготовлялись бокові чи кутові різці на пластинах. Питання про те, чи використовували вони як вкладиші, ще потребує вивчення. У справі вирішення проблеми генези культур

Яніславицького кола, ці вироби через свою «космополітичність», мабуть, певного значення не мають.

Друга важлива проблема, що ставиться Л. Доманською в рецензованій праці, пов'язана із висвітленням ролі Кавказько-Надпонтійського регіону у виникненні скотарства на півночі України і в Польщі при переході від мезоліту до неоліту. Спираючись на висновки спеціалістів, згідно яких серед фауністичних решток поселення Денби виділяють кістки свійської вівці-кози, автор ставить питання про поширення тут цього виду тварин із Кавказько-Північнопонтійського регіону. Л. Доманська цілком слушно зазначає спільність шляхів проникнення в Європу із країн Стародавнього сходу мікролітичної техніки в обробці кременю, зокрема мікролітів геометричних форм, і появу тут у зв'язку з цим перших domestикованих тварин. До такої думки, як відомо, ще раніше дійшов і Г. М. Матюшин.

Теоретично постановка автором питання про поширення domestикованих тварин у яніславицьку культуру не через Балкани і Центральну Європу, як думають інші вчені (Л. Черняк, Р. Деннел), а через територію України, цілком правомірна, але конкретне його вирішення знову ж таки зумовлюється відсутністю достатніх матеріалів. На деяких мезолітичних місцезнаходженнях Північного Кавказу і Північносхідного Надазов'я (Чох, Матвій Курган) дійсно засвідчені рештки свійських тварин — вівці, кози. Але останні відділені від Куяв у Польщі, де знаходиться стоянка Денби, великими відстанями, на яких у мезоліті ці тварини не були відомі. Враховуючи цю обставину, питання про поширення імпульсу domestикації тварин у пізньому мезоліті Польщі із Кавказько-Понтійського регіону поки що слід залишити відкритим, приваймі, до накопичення нових фактів.

На завершення розгляду рецензованої праці можна зробити ще кілька зауважень. Нам, зокрема, здається, що твердження автора про те, що культури Яніславицького кола були результатом адаптації Кавказько-Надчорноморського суспільства (с. 39), слід вважати дуже прямолинійним. Прямий генетичний зв'язок племен цих територій довести поки що важко. Не відповідає дійсності і зауваження автора про те, що найраніші ознаки domestикації тварин в Причорномор'ї можна пов'язувати з культурою Кукрек (с. 29). Думається, що викладена в роботі гіпотеза походження буго-дністрівської культури з участю східного імпульса (с. 36) також потребує перегляду.

В цілому робота Л. Доманської зацікавлює повним висвітленням фактичного матеріалу із пізньомезолітичного поселення Денби та його інтерпретацією на широкому історичному фоні. Порівняно з іншими дослідниками Польщі і Центральної Європи, які так чи інакше торкалися мезолітичних матеріалів України, Л. Доманська змогла значно повніше вникнути в його зміст і характер, що сприяє більш глибокому розумінню історії мезолітичного населення як Польщі, так і України.

Д. Я. Телєгін

Одержано 14.01.91